

Μαρξισμός και Οικολογία: Περισσότερο Βενεδικτιανός παρά Φραγκισκανικός

1.Εισαγωγή

Διάφοροι συγγραφείς ενδιαφερόμενοι για την οικολογία και το μαρξισμό επιχείρησαν να διαπιστώσουν τη σχέση - είτε ομοιότητας είτε διαφορών - μεταξύ των δύο αυτών σημαντικών ρευμάτων σκέψης που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη γύρω στα μέσα του περασμένου αιώνα. Ενα τέτοιο εγχείρημα, χωρίς άλλο, είναι αρκετά δύσκολο. Βεβαίως, δεν είναι αξιοπερίεργο ότι μερικοί τοποθετημένοι είτε μέσα στα πλαίσια του μαρξισμού¹ είτε εκτός αυτού, ισχυρίζονται πως ο μαρξισμός και η οικολογία είναι εκ διαμέτρου αντίθετοι, ή ότι η οικολογία είναι κάποιου είδους υποκατάστατο του μαρξισμού². Άλλοι πάλι επιχειρηματολογούν υπέρ της στενής συγγένειας μεταξύ των δύο³, φτάνουν ακόμη και μέχρι του σημείου να ισχυρίζονται πως οι βασικές ιδέες της οικολογίας προβλέφθηκαν στο έργο των Μαρξ και Ενγκελς⁴.

Ορισμένες σχετικές αμφιλογίες προκύπτουν από την αμφιταλάντευση του μαρξισμού στο ζήτημα της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση αλλά το κύριο πρόβλημα, κατά την γνώμη μου, προκύπτει από το γεγονός ότι δυσκολευόμαστε να ορίσουμε τι εννοούμε με τους όρους μαρξισμό και οικολογία. Πράγματι, υπάρχουν πολλοί τρόποι να είναι κανείς είτε μαρξιστής είτε οικολόγος. Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις απαρχές της επιστήμης της οικολογίας καθώς και τους σύγχρονους οικολόγους. Κατατάσσοντας τους δεύτερους, η αναφορά γίνεται σε τρία είδη οικολόγων που διαδοχικά έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο οικολογικό κίνημα κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα: 1) Συντηρητές, 2) Περιβαλλοντολόγους 3) Πολιτικούς οικολόγους⁵.

Η οικολογία και ο μαρξισμός έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές στα τελευταία εκατό χρόνια και καθεμιά από αυτές τις παραδόσεις έχει γεννήσει πολυάριθμες τάσεις και εκδοχές, μερικές φορές αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους. Δεν θα επιχειρηθεί συνεπώς να συγκριθούν όλοι οι διαφορετικοί τύποι μαρξισμού και οικολογίας. Θα περιοριστώ στην αρχική περίοδο θεωρητικής επεξεργασίας επιχειρώντας να δώ αν ζητήματα που μπορεί να θεωρηθούν είτε οικολογικά είτε

Το άρθρο του J. G. Vaillancourt δημοσιεύτηκε στο αμερικανικό περιοδικό *Capitalism, Nature, Socialism*, Μάρτιος 1992. Ο συγγραφέας είναι Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ.

αντι-οικολογικά απασχόλησαν τους Μαρξ (1818- 1883) και Εγγελς (1820-1895) στα έργα τους. Αυτοί οι δύο ιδρυτές του μαρξισμού άφησαν στα έργα τους, συμπεριλαμβανομένης και της αλληλογραφίας, πολυάριθμες αναφορές στη σχέση ανθρώπου - φύσης, την αστική και βιομηχανική ρύπανση, την εξάντληση των φυσικών πόρων καθώς και σχετικά με τις ιδέες τόσο των προδρόμων όσο και των ιδρυτών της οικολογίας. Συνεπώς, πριν αποφανθούμε ότι ο μαρξισμός βρίσκεται, γενικά, είτε σε συμφωνία είτε σε αντίθεση με την οικολογία, είναι απαραίτητο να δούμε πώς οι Μαρξ και Εγγελς αντιδρούσαν απέναντι στην οικολογική επιστήμη και τα σύγχρονά τους προβλήματα, χρησιμοποιώντας τα πρωτότυπα έργα τους. Λέγονται τόσα για τους Μαρξ και Εγγελς που φαίνεται καλύτερο να τους αφήσουμε να μιλήσουν μόνοι τους. Νομίζω πως συγγραφείς όπως οι Syer και Clow πέτυχαν εξαιρετικά ισοροπημένες θέσεις σχετικά με τη σχέση μαρξισμού και οικολογίας⁶ γιατί χρησιμοποίησαν σαν αφετηρία τους τις ίδιες τις ιδέες του Μαρξ και επειδή διέκριναν μεταξύ διαφορετικών προσεγγίσεων αναφορικά με την οικολογία και το περιβάλλον.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα εξετάσουμε χρονολογικά ορισμένα κείμενα των Μαρξ και Εγγελς με στόχο να προσδιορίσουμε κύριες αναφορές⁷ υπέρ ή κατά της οικολογίας. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε το ερώτημα: Υπήρξαν οι Μαρξ και Εγγελς πρόδρομοι της οικολογίας; Υπήρξαν, κοντολογίς, ευαίσθητοι στις οικολογικές ανησυχίες που πρωτοεμφανίστηκαν πριν από έναν αιώνα;

2. Τα πρώιμα έργα των Μαρξ και Εγγελς

Από τη διδακτορική διατριβή του Μαρξ, σχετικά με τη φιλοσοφία της φύσης του Δημόκριτου και Επίκουρου⁸ που παρουσιάστηκε στο Πανεπιστήμιο της Ιενα το 1841, μέχρι το ύστερο και ημιτελές έργο του Εγγελς σχετικά με τη διαλεκτική της φύσης, τα έργα των δύο ιδρυτών του μαρξισμού δεν περιλαμβάνουν μόνο αναφορές σε πολλούς πρόδρομους και ιδρυτές διαφορετικών παρακλαδιών της οικολογίας, αλλά και ιδέες που παραμένουν ακόμη μεγάλης σημασίας για τους σύγχρονους οικολόγους. Ο Δημόκριτος και ο Επίκουρος ήταν δύο Έλληνες φιλόσοφοι που έζησαν πάνω από έναν αιώνα μετά από τον Παρμενίδη και τον Ηράκλειτο, και που μπορούν να θεωρηθούν μαζί με τους Ιπποκράτη, Αριστοτέλη και Θεόφραστο ως οι πρόδρομοι των φυσικών επιστημών, ακόμη και της επιστημονικής οικολογίας. Αυτοί οι δύο φιλόσοφοι δίδασκαν πως ότι υπάρχει συνίσταται από κενό χώρο και άπειρα άτομα σε αέναη κίνηση, συνδυαζόμενα με ποικίλους τρόπους. Ο Επίκουρος μάλιστα διακήρυξε πως τίποτα δεν δημιουργείται και τίποτα δεν καταστρέφεται. Οι τέσσερις θεμελιώδεις νόμοι της οικολογίας σύμφωνα με τον Commager⁹ - δηλαδή ότι όλα αλληλοεξαρτιούνται, όλα οδεύουν κάπου, η φύση έχει πάντα δίκιο και τίποτα δεν αποκτιέται χωρίς τίμημα - οφείλουν πολλά στους δύο Έλληνες φιλόσοφους που υπήρξαν οι πρώτοι που έθεσαν τις βάσεις για μια σοβαρή ανάλυση της φύσης.

Στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844, ο νεαρός Μαρξ

εκφράζει για πρώτη φορά, με σχετικά επεξεργασμένο τρόπο, τις απόψεις του σχετικά με τον κομμουνισμό και τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φύσης που αυτός συνεπάγεται. Η έμφαση δίνεται στον υλισμό και στο νατουραλισμό και στη συμβατότητά τους με τον ανθρωπισμό¹⁰. Σ' αυτό το έργο περιλαμβάνεται επίσης μια πικρή καταδίκη των συνεπειών του καπιταλισμού στην ποιότητα ζωής των εργατών στις πόλεις¹¹.

Στην "Εισαγωγή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας", δημοσιευμένη στο *Annales Franco-Allemandes* επίσης το 1844, ο Εγγκελς εξαπολύει μια φαρμακερή επίθεση εναντίον της ιδιωτικής ιδιοποίησης της γής από το κεφάλαιο¹². Τον Εγγκελς απασχόλησαν επίσης, στη δύση της πνευματικής του πορείας, περιβαλλοντικά προβλήματα. Στο ίδιο κείμενο εξέφρασε την αισιοδοξία του σχετικά με τις παραγωγικές δυνάμεις και την επιστήμη: "Οι παραγωγικές δυνάμεις στη διάθεση της ανθρωπότητας είναι απεριόριστες, η παραγωγή από τη γή μπορεί να αυξηθεί απεριόριστα μέσα από την εφαρμογή του κεφαλαίου, της εργασίας και της επιστήμης"¹³. Ο Μalthουσιανισμός παρουσιάζεται εδώ ως "αυτή η αχρεία και ποταπή θεωρία, αυτή η σιχαμερή βλασφημία απέναντι στον άνθρωπο και στη φύση ..." ¹⁴.

Μολαταύτα, ο Εγγκελς δεν αποκλείει τελείως την πιθανότητα να έχει δίκιο ο Malthus, παρόλο που πιστεύει πως ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση ο κομμουνισμός θα ήταν και πάλι αναγκαίος¹⁵. Τέλος, έχοντας αποτίσει φόρο τιμής στους Davey και Liebig, ο Εγγκελς επιβεβαιώνει εκ νέου την αισιοδοξία του έναντι της επιστήμης. "Πράγματι, σ' αυτόν τον αιώνα, ποιά πρόοδος της γεωργίας δεν οφείλεται στη χημεία, αποκλειστικά σε δύο ανθρώπους, - τον Sir Humphrey Davey και τον Justus Liebig; ... Μα, άλλωστε, τι είναι ακατόρθωτο για την επιστήμη;" ¹⁶

Την επόμενη χρονιά ο Εγγκελς δημοσίευσε ένα σημαντικό έργο που τον τοποθέτησε αμέσως μεταξύ των προδρόμων της ανθρώπινης οικολογίας. Αυτό το βιβλίο, αναφορικά με την κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία¹⁷, είναι μια περιγραφή των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης που με ποικίλους τρόπους προσομοιάζει με μεγάλες κοινωνικές έρευνες της εποχής, όπως εκείνη του Villermé, στη Γαλλία¹⁸.

Αυτή η έρευνα του Εγγκελς ανήκει στην παράδοση των βρετανικών "κοινωνικών επισκοπήσεων" και των γαλλικών μονογραφιών που αντιπροσώπευαν, πριν την εποχή τους, τις πρώτες μελέτες στην αστική οικολογία. Ενα από τα κύρια ζητήματα είναι οι επιβλαβείς συνέπειες του καπιταλισμού στην υγεία των εργατών. Μεταξύ των άλλων, ο Εγγκελς τονίζει το γεγονός ότι η ατμόσφαιρα στο Λονδίνο και το Μάντσεστερ περιέχει πολύ περισσότερο διοξείδιο του άνθρακα και πολύ λιγότερο οξυγόνο από ότι στην επαρχία. Στό έργο περιλαμβάνονται ενδιαφέρουσες περιγραφές της οικολογικής κρίσης που βιώθηκε από εργάτες ορυχείων, αγρότες και βιομηχανικούς εργάτες στο περιβάλλον της κατοικίας και της εργασίας τους¹⁹. Στα συμπεράσματα του έργου, ο Εγγκελς κάνει άλλη μια πικρή κριτική των θεωριών του Malthus, που νομιμοποιούσε τη σκληρή συμπερι-

φορά της άρχουσας τάξης της Αγγλίας έναντι των φτωχών. Πράγματι, οι πολυάριθμες κριτικές του Malthus, προϋδεάζουν για μερικές από τις παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν από οικολογικούς και μη οικολογικούς ριζοσπάστες εναντίον του Malthus και των μαθητών του.

Στα ακόλουθα κείμενα, το πρώτο από τα οποία αποτελεί απόσπασμα από τη προσούρα του σχετικά με το ζήτημα των Εβραίων και το δεύτερο από τα Grundrisse του 1857-58, ο Μαρξ παρουσιάζει τη θεμελιώδη του αμφιλογία αναφορικά με το ακανθώδες ερώτημα της καθυπόταξης της φύσης από τον άνθρωπο. Απ'την άλλη καταδεικνύει πώς ο καπιταλισμός περιφρονεί τη φύση: “Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η φύση δια του νόμου της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, είναι τρόπος ολοσχερούς καταφρόνιας, στην ουσία ένας εξευτελισμός της φύσης”²⁰.

Απ'την άλλη, όταν περιγράφει τον κομμουνισμό του μέλλοντος, το πλαίσιο του παραμένει η καθυπόταξη της φύσης. Γι'αυτόν, ο κομμουνισμός “θα είναι η πλήρως ανεπτυγμένη κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στις φυσικές δυνάμεις, πάνω στη φύση με τη στενή έννοια, καθώς και πάνω στη δική του φύση”²¹. Αργότερα στο κεφάλαιο σχετικά με το *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ ασχολείται με όσα “αυτός ο γελοίος Malthus” έχει πει για τη σχέση μεταξύ ανθρώπινου πληθυσμού και τροφής²².

Στην Αλληλογραφία των Μαρξ και Εγγκελς, ειδικά μετά το 1859 και στο *Αντι-Ντύρινγκ* του Εγγκελς και στη *Διαλεκτική της Φύσης* αναφέρονται πολλά σχετικά με τον Malthus και τον Darwin καθώς και τον Haeckel και άλλους μαθητές του Darwin. Είναι αδύνατο να αναφερθούμε εδώ σε όλα τα σχετικά αποσπάσματα πλην μερικών. Στην επιστολή προς τον Μαρξ με ημερομηνία 12 Δεκεμβρίου 1859, ο Εγγκελς γράφει: “... αυτός ο Darwin που διαβάζω τώρα είναι αρκετά εντυπωσιακός... κανείς ποτέ δεν επιχείρησε σε τέτοια κλίμακα να καταδείξει την ύπαρξη μιας ιστορικής δύναμης στη φύση, τουλάχιστον ποτέ με τέτοια επιτυχία”²³.

Ενα χρόνο αργότερα, στις 19 Δεκεμβρίου 1860, ο Μαρξ γράφει στον Εγγκελς σχετικά με το βιβλίο του Darwin περι φυσικής επιλογής: “Παρά την ατυχή μορφή των επιχειρημάτων - τόσο τυπικά Αγγλική - σ'αυτό το βιβλίο μπορούν να βρεθούν τα ιστορικο-φυσικά θεμέλια της θεωρίας μας”²⁴. Και σε λιγότερο από ένα μήνα, σε επιστολή της 16ης Ιανουαρίου 1861 προς τον Lassalle, ο Μαρξ επανέρχεται σε μερικές από τις ιδέες του Εγγκελς²⁵. Ενάμιση χρόνο αργότερα αναφέρεται πάλι στον Εγγκελς σχετικά με τον Darwin, αυτή τη φορά αναφερόμενος στον Malthus:

Αυτό που με διασκεδάζει με τον Darwin, τον οποίο ξανακοίταξα, είναι η δήλωσή του πως εφαρμόζει τη θεωρία του “Malthus” σε φυτά και ζώα, λες και η εξυπνάδα του κ. Malthus δεν συνίστατο ακριβώς σε αυτό, ότι δηλαδή η θεωρία του δεν εφαρμόζεται σε φυτά και ζώα, αλλά, μαζί με το νόμο της γεωμετρικής προόδου, μόνο σε ανθρώπους - σε απόλυτη αντίθεση με τα φυτά και τα ζώα. Είναι εκπληκτικό να βλέπεις τον τρόπο με τον οποίο ο Darwin αναγνωρίζει στα ζώα και τα φυτά τη γνώριμή του κοινωνία της Αγγλίας, με τον καταμερισμό της

εργασίας, τον ανταγωνισμό της, το άνοιγμα των νέων αγορών, τις “ανακαλύψεις” της και τον Μαλθουσιανό “αγώνα για την επιβίωση”. Είναι το *bellum omnium contra omnes* [ο πόλεμος όλων εναντίον όλων] του Hobbes, που θυμίζει όμως τον Hegel στη *Φαινομενολογία*, όπου η πολιτική κοινωνία εμφανίζεται ως “το υλικό βασίλειο του Πνεύματος”, ενώ αντιθέτως, με τον Darwin, είναι το βασίλειο των ζώων που παίρνει τη μορφή της πολιτικής κοινωνίας...²⁶

Αυτές οι ιδέες, σε ότι αφορά στη σχέση μεταξύ Malthus και Darwin αναφέρονται εκ νέου από τον Ενγκελς στην επιστολή του της 20ης Μαρτίου 1865 στον Lange και σε εκείνη στον Kugelmann της 27ης Ιουνίου 1870²⁷.

3. Κεφάλαιο

Στο Κεφάλαιο οι ιδέες του Μαρξ σχετικά με τη σχέση ανθρώπου- φύσης, τη βιομηχανική ρύπανση και την εξάντληση της γης από την γεωργία, είναι οι πιο πλήρεις και σαφώς εκπεφρασμένες. Αναφέρουμε εδώ μερικές από τις πιο σχετικές. Στον πρώτο τόμο, ο Μαρξ αναφέρεται στη σχετική σημασία της εργασίας και της γης ως πλουτοπαραγωγικών πηγών²⁸. Λίγο παρακάτω, στον ίδιο τόμο, ο Μαρξ αναφέρεται στον παραλληλισμό μεταξύ της εκμετάλλευσης των εργατών από το κεφάλαιο και της γης από το λιμοκτονούντα καλλιεργητή²⁹. Πρέπει να ανασύρουμε εκ νέου το πασίγνωστο απόσπασμα περί παραγωγής, στο οποίο ο Μαρξ καταγγέλει τη βιομηχανική ρύπανση και αναφέρεται στην υγεία και την ασφάλεια των εργατών³⁰, αφού αυτές αποτελούν δύο από τις κύριες ανησυχίες των σύγχρονων οικολόγων. Άλλο ένα απόσπασμα στο οποίο γίνεται συχνά αναφορά από σύγχρονους οικολόγους, είναι η παράγραφος σχετικά με τη μεγάλης κλίμακας βιομηχανία και τη γεωργία, στην οποία ο Μαρξ παρουσιάζει μια λαμπρή ανάλυση της σχέσης μεταξύ εκμετάλλευσης της γης και εκμετάλλευσης της εργασίας³¹. Τέλος, ας αναφέρουμε επίσης μια σημείωση στην οποία ο Μαρξ αναφέρεται στον Liebig, ο οποίος έχει “φέρει καθαρά στο φως την αρνητική πλευρά της σύγχρονης γεωργίας, από επιστημονική σκοπιά”³².

Τον Απρίλιο και Μάιο του 1863, ο Ενγκελς γράφει στις επιστολές του προς τον Μαρξ σχετικά με τους προδρόμους του Darwin: Lyell, Schmerling και Barthes καθώς και τον Thomas Huxley. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1866 και το 1868 ο Μαρξ εξαπολύει μια ήσσονα πολεμική σχετικά με το έργο του Tremaux, που ισχυρίζεται πως είναι ένα γεωλογικός ντετερμινιστής. Αναφέρεται στον Fraas, ο οποίος δείχνει πως το κλίμα και η χλωρίδα αναπτύσσονται στην περίοδο της γνωστής ιστορίας: “Αυτός [Fraas] είναι Δαρβινιστής πριν τον Darwin και αποδεικνύει την εξέλιξη των ιδίων των ειδών στην ιστορική περίοδο”³³.

Στην επιστολή του της 15ης Φεβρουαρίου 1869 προς την κόρη του Laura και τον Lafargue ο Μαρξ συνοψίζει την άποψή του σχετικά με τον Darwin και το Δαρβινισμό:

Ο Darwin οδηγήθηκε από την πάλη για την επιβίωση στην Αγγλική κοινωνία - τον πόλεμο όλων εναντίον όλων, *bellum omnium contra omnes* - να ανακαλύψει ότι η πάλη για επιβίωση ήταν επίσης ο κυρίαρχος νόμος στη “ζωική” και τη φυτι-

κή ζωή. Σε ό,τι αφορά το Δαρβινικό κίνημα, ωστόσο, βλέπεις σ'αυτό ένα επιβεβλημένο λόγο έτσι ώστε η ανθρώπινη κοινωνία να μη χειραφετηθεί ποτέ από τον κτηνώδη χαρακτήρα της...³⁴

Ο Μαρξ υπολήπτονταν πολύ τον Darwin. Ως εκ τούτου, του απέστειλε εγκωμιαστικά ένα αντίτυπο του πρώτου τόμου του *Κεφάλαιου* με τα παρακάτω λόγια: “κ. Charles Darwin. Εκ του ειλικρινούς θαυμαστού του /Karl Marx...Λονδίνο, 16 Ιουνίου 1873, Modena Villas, Maitland Park”. Ο Darwin τον ευχαρίστησε με μια ευγενική, συγκρατημένη επιστολή, γραμμένη την 1η Οκτωβρίου εκείνου του έτους³⁵.

Μερικά χρόνια αργότερα, ο Εγγκελς και ο Μαρξ αποστασιοποιήθηκαν από τον Darwin και κυρίως από τους συντηρητικούς μαθητές του. Σε μια επιστολή προς τον Piotr Lavron τον Νοέμβριο του 1875, ο Εγγκελς υπαινίχτηκε συνοπτικά το πώς σχεδίαζε να επιτεθεί σε τέτοιου είδους αστούς Δαρβινιστές³⁶. Την επόμενη χρονιά, ο Μαρξ παραπονιέται στον Εγγκελς ότι ο Darwin είχε μετάσχει σε ένα εθνικό συνέδριο σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, οργανωμένο από το Φιλελεύθερο Κόμμα: “Αλλοίμονο, ο Charles Darwin, επίσης, πρόσθεσε το όνομά του σ'αυτήν τη γελοία σύναξη”³⁷.

Ο θαυμασμός που έτρεφαν οι Μαρξ και Εγγκελς για τον Darwin και τους μαθητές του έφθινε σημαντικά στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870. Η ψύχραυση είναι προφανής στην επιστολή του Εγγκελς της 19ης Ιουλίου στον Schmidt, έναν Δαρβινιστή ζωολόγο³⁸. Παρ'όλα αυτά, αυτό δεν εμπόδισε τον Εγγκελς να αναφερθεί με θαυμασμό στον Darwin κατά την κηδεία του Μαρξ:

Ο Charles Darwin ανακάλυψε το νόμο της οργανικής φυσικής εξέλιξης στον πλανήτη μας. Ο Μαρξ είναι αυτός που ανακάλυψε το θεμελιώδη και συνθετικό νόμο που καθορίζει την πορεία της εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας³⁹.

Στο δεύτερο τόμο του *Κεφάλαιου* (τον οποίο εξέδωσε ο Εγγκελς το 1875, δύο χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα του), ο Μαρξ περιγράφει την απογύμνωση των δασών στον καπιταλισμό με πολύ σύγχρονους όρους, τέτοιους που απαντώνται έντολα σήμερα στα κείμενα των πολιτικών οικολόγων⁴⁰. Στον τρίτο τόμο, που εμφανίστηκε μόλις το 1895, τη χρονιά του θανάτου του Εγγκελς, ο Μαρξ αναφέρεται στη ρύπανση του ποταμού Τάμεση από λύματα τα οποία θα μπορούσαν να ανακυκλωθούν και να χρησιμοποιηθούν στη γεωργία, καθώς και σχετικά με τη διατήρηση των πρώτων υλών. Εδώ πάλι, ο Μαρξ εμφανίζεται ως πρόδρομος⁴¹. Προς το τέλος του τρίτου τόμου, εμπνευσμένος από τον Liebig, ο Μαρξ επιτίθεται για μια ακόμη φορά στην καπιταλιστική γεωργία, που εξαντλεί το έδαφος και θέτει σε κίνδυνο το μέλλον του ανθρώπινου είδους⁴². Στις *Θεωρίες της Υπεραξίας*, που θεωρείται ο τέταρτος τόμος του *Das Capital*, ο Μαρξ επανέρχεται στην επίθεση κατά του Malthus, κατηγορώντας τον πως έχει λογοκλέψει όχι μόνο τον Anderson αλλά και τους Ricardo, Townsend, Steward, Wallace, Herbert κ.λπ. αποτελώντας ξεδιάντροπο συκοφάντη της άρχουσας τάξης καθώς και κινικό κτήνος στη συμπεριφορά του έναντι των καταπιεσμένων. Σχολιάζοντας τη

σχέση μεταξύ Malthus και Darwin γράφει:

Στην αξιοσημείωτη εργασία του ο Darwin αποτυγχάνει να συνειδητοποιήσει ότι αποδίδοντας γεωμετρική αύξηση στο φυτικό και ζωικό βασίλειο, αποκλίνει από, και μεταβάλλει τη θεωρία του Malthus. Η θεωρία του Malthus συνίσταται στην αντιπαράθεση της γεωμετρικής αύξησης του ανθρώπινου πληθυσμού, θεμελιωμένη από τον Wallace, με την από τη φαντασία του αποκτημένη αριθμητική αύξηση των ζώων και των φυτών. Στο έργο του Darwin - σε ό,τι αφορά στην εξάφaniση των ειδών για παράδειγμα - βρίσκουμε την ανασκευή του υλικού και ιστορικού χαρακτήρα της θεωρίας του Malthus, όχι μόνο στη θεμελιώδη τσε αρχή, αλλά ακόμη και στις λεπτομέρειες⁴³.

Λίγο παρακάτω, στο ίδιο έργο, ο Μαρξ συνοψίζει την άποψή του σχετικά με το βιβλίο του Malthus *On Population* ως εξής: "Το έργο του Malthus ... είναι μια προσούρα κατευθυνόμενη ενάντια στη Γαλλική Επανάσταση και τις μεταρρυθμιστικές ιδέες που γεννιόνταν εκείνη την εποχή στην Αγγλία (Godwin κ.λπ.) τάχτηκε στην υπηρεσία της δικαίωσης της μιζέριας της εργατικής τάξης. Η θεωρία του αποτελεί λογοκλοπή του Townsend κ.λπ."⁴⁴.

Κατά τη γνώμη μου, στο *Κεφάλαιο* μπορεί κανείς να βρει τα πιο σημαντικά αποσπάσματα που αφορούν στην οικολογική καταστροφή που οι άνθρωποι έχουν προκαλέσει στο φυσικό περιβάλλον, το αστικό περιβάλλον και την εργατική τάξη. Τα αποσπάσματα στα οποία αναφέρθηκαν πρέπει να επαρκούν από μόνα τους να δείξουν ότι η σχέση μεταξύ μαρξισμού και οικολογίας δεν είναι ανταγωνιστική, όπως κάποιοι μαρξιστές επιχειρούν να μας κάνουν να πιστέψουμε και ότι μπορούμε να θεωρήσουμε τον Μαρξ ως έναν από τους προδρόμους της ανθρώπινης οικολογίας.

4. Αντι-Ντύρινγκ και Διαλεκτική της Φύσης

Ας αναφερθούμε τώρα συνοπτικά σε δύο ύστερα έργα του Εγγκελς που αναφέρονται με πιο άμεσο τρόπο στη φύση και την οικολογία, δηλαδή στο *Αντι-Ντύρινγκ* και στη *Διαλεκτική της Φύσης*. Στην εισαγωγή του πρώτου, ο Εγγκελς διακρίνει το είδος της επιστήμης που εκείνος υπερασπίζεται από εκείνο των προγενέστερων φιλοσόφων της επιστήμης: "Οι φυσικοί φιλόσοφοι είναι για τη συνειδητά διαλεκτική επιστήμη της φύσης, ό,τι οι ουτοπικοί για το σύγχρονο κομμουνισμό"⁴⁵. Για μαι ακόμη φορά, επανέρχεται στη μαρξιστική κριτική των ιδεών των Darwin και Malthus. Αυτή τη φορά όμως, ο Darwin επικρίνεται δριμύτατα, όσο και ο Malthus⁴⁶. Ο Εγγκελς έχει απομακρυνθεί από τα εγκώμια των αρχών της δεκαετίας του 1860. Σε άλλη σημείωση, λίγο παρακάτω, ο Εγγκελς αναφέρεται ευνοϊκά στις επιστημονικές ιδέες του Haeckel⁴⁷.

Ο Haeckel δεν ήταν μόνο ο άνθρωπος που έπλασε την λέξη "οικολογία", ήταν επίσης εκείνος που διατύπωσε το θεμελιώδη βιογενετικό νόμο - ότι η οντογένεση είναι μια βραχεία ανακεφαλαίωση της φυλογένεσης, δηλαδή η εξέλιξη του ατόμου είναι μια συνοπτική ανακεφαλαίωση της εξέλιξης του είδους σαν σύνολο. Εδώ λοιπόν βρίσκóταν ένας επιστήμονας σημαντικού κύρους τον οποίο ο

Ενγκελς σκόπευε να αξιοποιήσει ενάντια στο ψευδο-επιστημονικό και ψευδο-σοσιαλιστή Duhring. Ο Ενγκελς ήταν κατενθουσιασμένος που ο Haeckel ανακήρυξε τον εαυτό του υπερασπιστή της ελευθερίας της επιστημονικής εκπαίδευσης ενάντια στο Virchow, αλλά στο βαθμό που ο Haeckel μεταβλήθηκε σε αντι-σοσιαλιστή, στον ίδιο βαθμό ο Ενγκελς μετέβαλε τη στάση του, ασκώντας του πικρόχολη κριτική. Οι διαφορές τους οξύνθηκαν αργότερα, ειδικά όταν ο Haeckel κατάφερε το πρώτο επίτιμο διδακτορικό δίπλωμα του Πανεπιστημίου της Ιένα στον τομέα της φυλογένεσης να απονεμηθεί από τον Καγκελάριο της Ιένα στον τομέα της φυλογένεσης να απονεμηθεί από τον Καγκελάριο Bismark⁴⁸. Προσέλκυσε την οργή του Ενγκελς όταν, όπως και ο Virchow, συντάχθηκε εναντίον του σοσιαλισμού στην προσπάθειά του να καταδείξει την έλλειψη σχέσης του με τον Δαρβινισμό. Σε μια επιστολή του προς τον Λαντον με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1878, ο Ενγκελς έγραφε: “Θα έχεις προσέξει ότι οι Γερμανοί Δαρβινιστές, απαντώντας στο κάλεσμα του Virchow, έχουν ταχθεί αποφασιστικά ενάντια στον σοσιαλισμό. Ο Haeckel του οποίου μόλις έλαβα τη μπροσούρα, περιορίζεται στην αναφορά με γενικούς όρους σε verruckten Lehren des Sozialismus [τρελλές σοσιαλιστικές θεωρίες], αλλά ο κ. Oscar Schmidt του Strasbourg θα μας συνθλίψει *con amore* [με ευχαρίστηση] στο Naturforscherversammlung [Συνέδριο των Φυσιολογικών] στο Kassel”⁴⁹. Τέλος, ο Ενγκελς επανέρχεται σε μερικές ιδέες εξαγγελμένες από νωρίτερα από τον Μαξ και τον ίδιο σχετικά με την αστική ρύπανση⁵⁰.

Το τελευταίο έργο του Ενγκελς, η *Διαλεκτική της Φύσης*, παρέμεινε ημιτελές. Στην αρχή κιόλας αποτίει φόρο τιμής στον Kant, που εισήγαγε την έννοια του γίνεσθαι στη μελέτη της φύσης, και στον Lyell που εισήγαγε τον ορθολογισμό στη γεωλογία. Ο Lamarck και κυρίως ο Darwin παρουσιάζονται ως πρόδρομοι στον τομέα της βιολογικής έρευνας. Στην *Εισαγωγή*, συνέκρινε ζωϊκές με ανθρώπινες κοινωνίες αντλώντας από τις ιδέες του Darwin⁵¹. Στο αποφασιστικό κεφάλαιο σχετικά με “Το Ρόλο της εργασίας στον Εξανθρωπισμό του Πιθήκου”, ο Ενγκελς μας εφοδιάζει με ένα πραγματικό μάθημα στη γενική οικολογία. Αξίζει η εκτενής παραπομπή:

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, τα ζώα αλλοιώνουν το φυσικό περιβάλλον όπως και ο άνθρωπος, παρ’όλα αυτά σε μικρότερο βαθμό, και όπως έχουμε δει, οι αλλοιώσεις που έχουν προκαλέσει στο περιβάλλον τους επενεργούν με τη σειρά τους μετασχηματίζοντας τους ίδιους τους δρώντες. Γιατί τίποτε δεν συμβαίνει απομονωμένα στη φύση. Κάθε φαινόμενο αλληλεπιδρά με άλλα και αντιστρόφως, και επειδή συνήθως ξεχνείται αυτή η δυναμική και η αμοιβαία δράση που έχει σαν αποτέλεσμα, οι επιστήμονές σου εμποδίζονται στην κατανόηση και των απλούστερων ακόμη πραγμάτων. Εχουμε δει πώς οι κατσίκες παρακώλυσαν την αναδάσωση της Ελλάδας... Το ζώο καταστρέφει τη βλάστηση δίχως να γνωρίζει τι πράττει. Ο άνθρωπος την καταστρέφει για να φυτέψει δημητριακά στην απελευθερωμένη γη ή καλλιέργειες που γνωρίζει ότι θα του αποδώσουν σοδειές αρκετά μεγαλύτερες από αυτές που έσπειρε, μεταφέρει ακόμη τα χρήσιμα φυτά

και τα κατοικίδια ζώα από χώρα σε χώρα, μεταβάλλοντας τη χλωρίδα και την πανίδα ολόκληρων ηπείρων. Κι ακόμη περισσότερο. Χάρη στην τεχνητή επιλογή, η δράση του ανθρώπου μετασχηματίζει φυτά και ζώα στο βαθμό που να μην είναι πια αναγνωρίσιμα... Συνοπτικά, το ζώο χρησιμοποιεί μόνο το εξωτερικό περιβάλλον, μεταβάλλοντάς το δια της παρουσίας του με τις αλλαγές που του επιφέρει, ο άνθρωπος το κάνει για να υπηρετήσει τους σκοπούς του. Το κατακτά...⁵²

Ο Εγγκελς έχει όμως πλήρη συνείδηση ότι η κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση μπορεί να έχει καταστροφικά αποτελέσματα:

Ας μην κολακεύουμε όμως τους εαυτούς μας πάρα πολύ σχετικά με τις νίκες μας επί της φύσης. Γιατί κάθε μια από αυτές παίρνει την εκδίκησή της. Αρχικά, κάθε νίκη έχει τα αποτελέσματα που αναμέναμε αλλά στη δεύτερη και τρίτη ματιά, έχει αποτελέσματα που είναι τόσο διαφορετικά, τόσο απρόβλεπτα, που συχνά το αρχικό επίτευγμα καταστρέφεται⁵³.

Και τελειώνει αυτό το κεφάλαιο με μια κλασσική επίθεση κατά του καπιταλισμού που λαμβάνει υπ' όψη του μόνο άμεσα κέρδη, χωρίς καμιά εξέταση των περιβαλλοντικών και κοινωνικών επιπτώσεων των ενεργειών του⁵⁴. Στο κεφάλαιο περί "Διαλεκτικής", ο Εγγκελς επανέρχεται στο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και εκφράζει με ξεκάθαρο τρόπο τη μαρξιστική του θέση σ' αυτό το ζήτημα:

Αυτός είναι ο λόγος που, επιχειρηματολογώντας ότι μόνο η φύση δρα εναντίον του ανθρώπου, ότι είναι οι φυσικές συνθήκες που παντού διαμορφώνουν την εξέλιξή του, η αντίληψη των νατουραλιστών για την ιστορία - όπως αυτή παρουσιάζεται στα έργα του Duguet και άλλων μελετητών - είναι πολύ μονομερής, ξεχνώντας πως και οι άνθρωποι επίσης δρουν επί της φύσης, τη μετασχηματίζουν, δημιουργώντας νέες συνθήκες διαβίωσης για τους ίδιους. Από την "φύση" της Γερμανίας της εποχής που εγκαταστάθηκαν οι Γερμανοί σ' αυτήν, παραμένουν πολύ λίγα πράγματα. Το έδαφος, το κλίμα, η βλάστηση, η πανίδα και οι ίδιοι οι άνθρωποι έχουν απείρως μεταβληθεί, και όλα αυτά λόγω της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ οι μετασχηματισμοί που προκλήθηκαν στο Γερμανικό περιβάλλον κατά την ίδια χρονική περίοδο χωρίς την ανθρώπινη ανάμειξη, είναι ασήμαντοι⁵⁵.

Στο κεφάλαιο σχετικά με τα "Στοιχεία της Ιστορίας της Επιστήμης", ο Εγγκελς πραγματεύεται τις αντιλήψεις περί φύσης των διανοητών της αρχαιότητας - του Αριστοτέλη, των Ελεατών, του Δημόκριτου και του Επίκουρου - και αναφέρει τους Lyell, Lamarck και Darwin που έκαναν αποφασιστικά βήματα στις επιστήμες. Επικρίνει με δριμύτητα τον Haeckel⁵⁶, κάτι όμως που δεν τον εμποδίζει να αναφερθεί στα έργα του αρκετές φορές στο κεφάλαιο περί "Βιολογίας", ή να κάνει ευνοϊκές συγκρίσεις μεταξύ του *Generale Morphologie des Organismen* - μέσα στο οποίο ορίζεται η λέξη "οικολογία" - και των έργων του Malthus και Darwin⁵⁷. Ανακεφαλαιώνοντας, ο Εγγκελς έχει γνώση των έργων των προδρόμων της οικολογίας, τα χρησιμοποιεί εκτενώς στα δικά του έργα, επιχειρώντας

να δείξει πως η διαλεκτική υπάρχει ακόμα και στη φύση. Συνεπώς και αυτός, όπως και ο Μαρξ, μπορεί να θεωρηθεί ως πρόδρομος της ανθρώπινης οικολογίας.

5. Συμπέρασμα

Παρά το ότι ποτέ δεν χρησιμοποίησαν τον όρο “οικολογία”, επιστήμη άλλωστε που άρχισε να αναπτύσσεται μόλις προς το τέλος της ζωής τους, οι Μαρξ και Εγγκελς, με βάση τα όσα έχουμε δει από τα κείμενά τους, μπορεί αναμφίβολα να θεωρηθούν πρόδρομοι αφενός της ανθρώπινης και κοινωνικής οικολογίας και της περιβαλλοντικής κοινωνιολογίας, και αφετέρου της πολιτικής οικολογίας, κυρίως δε της τάσης που καλείται οικο-σοσιαλιστική. Όσο για την εξελικτική οικολογία φυτών και ζώων που παρέχει τη βάση για πιο πρόσφατες εξελίξεις στο ανθρώπινο και κοινωνικό επίπεδο, ο Μαρξ και κυρίως ο Εγγκελς, όχι μόνο αναγνώρισαν την ανάπτυξή της, αλλά εμπνεύστηκαν από αυτή στα δικά τους έργα. Στα έργα τους, όπως έχουμε δει, ιδιαίτερα από το 1859 και έκτοτε, αναφέρονται συχνά οι πρόδρομοι της βιολογικής και ανθρώπινης οικολογίας.

Οι Μαρξ και Εγγκελς ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητοι στην αμοιβαία αλληλεξάρτηση ανθρώπου και φύσης. Ο υλισμός τους τους οδήγησε να καταδείξουν τη σημασία του καθοριστικού ρόλου υλικών παραγόντων, όπως ο χώρος, οι φυσικοί πόροι, η τεχνολογία κ.λπ., αλλά αυτό είναι κάπως δικαιολογημένο και αντισταθμίζεται από τη σημασία που έδιναν στις οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες και τη διαλεκτική⁵⁸.

Στην πραγματικότητα, οι Μαρξ και Εγγκελς ταλαντεύονται μεταξύ ενός ανθρωποκεντρικού πλαισίου και μιας νατουραλιστικής θεώρησης που δυναμώνει κυρίως μετά το 1860 - δηλαδή από την εποχή που ανακάλυψαν τα έργα του Darwin. Ως επαναστάτες μαθητές του Hegel και του Feuerbach, κλυδωνίζονταν μεταξύ του υλισμού τους, που τους ευαισθητοποιούσε στη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος και των παραγωγικών δυνάμεων, και του ανθρωπισμού τους, που τους έκανε να σημασιοδοτούν κοινωνικοοικονομικούς καθορισμούς, την ιστορική εξέλιξη και τη διαλεκτική. Μπορεί κανείς μάλιστα να διακρίνει και μια μικρή διαφορά μεταξύ του Μαρξ και του Εγγκελς σ' αυτό το σημείο. Για τον Μαρξ, η διαλεκτική τοποθετείται μέσα στην επιστήμη, μέσα στο ανθρώπινο πλαίσιο - σε αντιδιαστολή με τη φύση - ενώ για τον Εγγκελς, και κυρίως στα ύστερα έργα του, η διαλεκτική τοποθετείται μέσα στην ίδια την καρδιά της ύλης, ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Ο Μαρξ προσπάθησε να κρατήσει μια ισορροπία μεταξύ υλισμού και ανθρωπισμού, ενώ ο Εγγκελς μοιάζει να θέλει να γυρίσει σε ένα είδος νατουραλισμού όχι διαφορετικό από εκείνο του Feuerbach. Στο *Αντι-Ντύρινγκ* και στη *Διαλεκτική της Φύσης*, ο Εγγκελς μετατοπίζεται από τον ιστορικό υλισμό - που εκείνος και ο Μαρξ είχαν νωρίτερα παρουσιάσει ως τη μέση οδό μεταξύ ιδεαλισμού και μηχανιστικού, χυδαίου υλισμού - προς ένα διαλεκτικό υλισμό στον οποίο δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στη φύση παρά στον άνθρωπο. Πρέπει να ειπωθεί όμως σε υπεράσπισή του, πως το πραγματοποίησε αυτό με τη σύμφω-

νη γνώμη του Μαρξ. Αυτή η στάση, που είναι ειλικρινά υλιστική, αν όχι νατουραλιστική, και στην οποία δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση από τους ιδρυτές του μαρξισμού, είναι πολύ περισσότερο φιλοσοφική επιλογή παρά επιστημονική. Η οικολογία είναι πολύ προσεκτική στο να μην υιοθετήσει τέτοια διάχυτη και ολιστική Weltanschauung προτιμώντας, μάλλον, να παραμείνει στο επιστημονικό και εμπειρικό επίπεδο (και στο πολιτικό επίπεδο σε ό,τι αφορά στην πολιτική οικολογία). Πράγματι, επεκτείνοντας τη διαλεκτική στην ύλη, ο Ενγκελς και σε κάποιο βαθμό ο Μαρξ, της προσδίδουν πνευματικές ιδιότητες, χαρακτηριστικά που είναι στη βάση τους θεία. Υπάρχει κάτι το μεσσιανικό στον τρόπο με τον οποίο διακηρύσσουν ότι ο κομμουνισμός θα συμφιλιώσει τον άνθρωπο με τη φύση, και τον άνθρωπο με τον συνάνθρωπό του. Στο μαρξισμό, η εκμετάλλευση και η καταπίεση του προλεταριάτου, της εκλεκτής από την ιστορία τάξης, οδηγεί στο τέλος (ή την αρχή) της ιστορίας, περίπου όπως στο Χριστιανισμό. Τα δεινά που υπέφερε και η θυσία του ενσαρκωμένου θεού, οδηγούν στη σωτηρία του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης της φύσης, ακόμη και στη θεοποίηση της δημιουργίας. Η οικολογία και η πολιτική οικολογία δεν έχουν το είδος της θρησκευτικής τάσης που χαρακτηρίζει το μαρξισμό.

Αυτό που είναι πιο σχετικό με την οικολογία στα κείμενα των Μαρξ και Ενγκελς, είναι η κριτική του κοινωνικού και περιβαλλοντικού κόστους της καπιταλιστικής παραγωγής, το ενδιαφέρον για την ποιότητα των εδαφών, την υγεία και την ποιότητα ζωής των εργατών. Υπάρχει ακόμη προσοχή στην ομορφιά της φύσης και στη διατήρηση των φυσικών πόρων, καθώς και στην προστασία της χλωρίδας και της πανίδας. Ο Μαρξ π.χ. σημειώνει επιδοκιμαστικά το γεγονός ότι ο Muntzer, ηγέτης χωρικών και θρησκευτικής εξέγερσης, είχε διαμαρτυρηθεί ενάντια στην ιδιωτική ιδιοκτησία των ψαριών, των πουλιών και των φυτών. Επιπλέον οι Μαρξ και Ενγκελς είναι πολύ "οικολόγοι" στον τρόπο που συνδέουν κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα και το περιβάλλον - για παράδειγμα, στη σαφέστατη πραγμάτευση του τρόπου με τον οποίο προκαλείται η ανθρώπινη και φυσική καταστροφή από τον καπιταλισμό και στην απληστία των ιδιωτών επιχειρηματιών, που δεν απογυμνώνουν μόνο τα δάση αλλά λεηλατούν τόσο το έδαφος όσο και το υπέδαφος. Παρά κάποια προοδευτικά στοιχεία, ο καπιταλισμός, κατά τη γνώμη τους, στερεί από τον άνθρωπο την ανθρωπιά του και διαστρεβλώνει το φυσικό κόσμο. Είναι ένα παρασιτικό και καννιβαλικό σύστημα, που απορροφά τη ζωή από τον άνθρωπο και τη φύση με τον ίδιο τρόπο.

Η ανθρώπινη υπεροχή έναντι της φύσης που οραματίζονταν ο Μαρξ και ο Ενγκελς θα συνεπαγόταν όχι λεηλασία και καταστροφική εκμετάλλευση, αλλά μια συνετή διαχείριση του είδους που πρότεινε ο Francis Bacon, υποστηρίζοντας πως ο άνθρωπος μπορεί και θα έπρεπε να επιφέρει μεταβολές στη φύση αλλά μόνο παραμένοντας μέσα στα πλαίσια των κανόνων που αυτή επιβάλλει, πειθαρχώντας σ' αυτή εάν επιθυμεί να της δώσει εντολές. Οι Μαρξ και Ενγκελς ευνοούν την ενεργητική και οργανωμένη παρέμβαση στη φύση. Με αυτήν την έννοια, χρη-

σιμοποιώντας τη διάκριση του René Dubos μεταξύ των δύο ειδών συγχρόνων οικολόγων, βρίσκονται εγγύτερα στην ενεργητική και μεταρρυθμιστική “Βενεδικτιανή” οπτική παρά στην πιο στοχαστική και παθητική “Φραγκισκανική” προσέγγιση.

Πράγματι, για τους Μαρξ και Ενγκελς, η φύση πρέπει να τεθεί στην υπηρεσία του ανθρώπου. Ήθελαν να οργανώσουν και να αναπτύξουν την παραγωγή για να ικανοποιήσουν ανθρώπινες ανάγκες και ταυτόχρονα να διατηρήσουν και να αναγεννήσουν τη φύση. Η απάντηση των Μαρξ και Ενγκελς στον Malthus - εκείνο τον προφήτη της καταστροφής, τον εκπρόσωπο της γαιοκτησίας, των κρατικών μηχανισμών και της μεσαίας τάξης - ήταν πως δεν υπάρχει κανένας φυσικός νόμος που να καθορίζει τη γεωμετρική αύξηση του πληθυσμού και την αριθμητική αύξηση της προσφοράς της τροφής. Σύμφωνα με αυτούς, η γη που ήταν ακόμη αραιοκατοικημένη και λίγο αξιοποιημένη στα μέσα του περασμένου αιώνα, ήταν σε θέση να συντηρήσει έναν αυξανόμενο πληθυσμό, με τον όρο ότι η γεωργία και η βιομηχανική παραγωγή θα οργανώνονταν με λογικό και επιστημονικό τρόπο κάτω από τον έλεγχο της εργατικής τάξης. Προέβλεψαν τις καταστροφές που ο καπιταλισμός μπορούσε να προκαλέσει στην ανθρωπότητα και στον πλανήτη, αλλά παρέμειναν παρ’όλα αυτά γοητευμένοι από το σύστημα που είχε “σώσει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την αδυναμία της αγροτικής ζωής”, καθώς ανέφεραν στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

Οι Μαρξ και Ενγκελς παρέμεναν αισιόδοξοι σε ό,τι αφορά στην τεχνολογική και οικονομική πρόοδο, την αφθονία των φυσικών πόρων και τις πιθανότητες για ανάπτυξη του ανθρώπινου πληθυσμού, με τον όρο ότι αυτές θα ελάμβαναν χώρα στα πλαίσια του σοσιαλισμού και στην υπηρεσία της εργατικής τάξης. Απέρριψαν κατηγορηματικά τόσο την ατελείωτη απληστία του καπιταλισμού όσο και τη βουκολική παθητικότητα μερικών από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές. Η θέση τους ήταν εξαιρετικά αμερόληπτη, αν όχι αμφιλεγόμενη. Είναι πολύ κοντά στη θέση πολλών σύγχρονων οικολόγων, στο μέτρο που λαμβάνει υπόψη της πολλούς υλικούς παράγοντες (π.χ. γεωγραφία, κλίμα, έδαφος κ.λπ.), καθώς και οικονομικούς και κοινωνικούς. Η θεώρηση του ανθρώπου γίνεται ταυτοχρόνως τόσο υπεράνω της φύσης όσο και ως μέρος της. Αμφισβητούν όχι μόνο το χυδαίο υλισμό και τον απόλυτο νατουραλισμό, αλλά και τον αντιπεριβαλλοντικό βολουνταρισμό που εγκαθίδρυσε ο σταλινισμός για τόσες δεκαετίες στην ΕΣΣΔ. Η θέση τους παλινδρομεί μέσα στο χώρο που διαγράφεται μεταξύ των δύο αυτών πόλων.

Παρά τις αλλοιώσεις που έχει υποστεί ο μαρξισμός και παρά τη σημερινή κρίση που περνάει, η επιρροή του Μαρξ και του Ενγκελς στην οικολογία παραμένει σημαντική, κυρίως στην πολιτική και κοινωνική οικολογία. Κατά τη γνώμη μου, οι Μαρξ και Ενγκελς έχουν πολλά να προσφέρουν στην οικολογία και τους σύγχρονους οικολόγους, όπως και άλλοι πρωτοπόροι. Αλλά δεν πιστεύω πως πρέπει κανείς να φτάσει στο σημείο να ισχυριστεί ότι η οικολογία είναι ένας τύπος μαρξισμού και ότι οι Μαρξ και Ενγκελς είναι κύριοι θεμελιωτές της οικο-

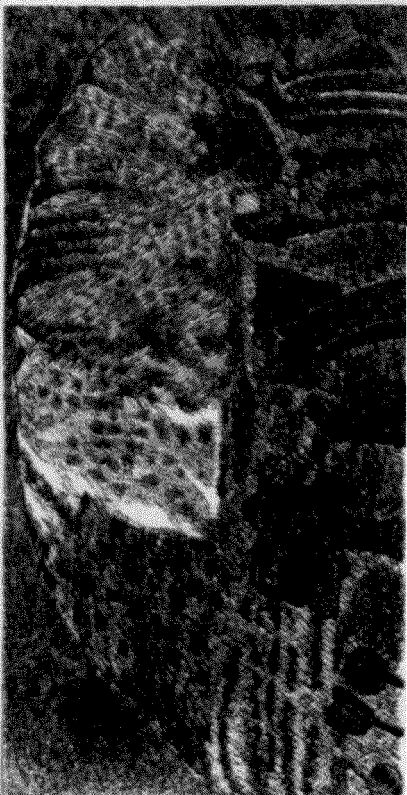
λογίας. Πρέπει να λάβουν θέση πλάι σε άλλους πρόδομους, αλλά δεν είναι, με την αυστηρή έννοια, σημαντικοί θεμελιωτές της οικολογίας.

Σημειώσεις

1. C.Fry, "Marxism versus Ecology", *The Ecologist*, VI, 9, Νοέμβριος 1976, σ. 328-332, J.E. Chapel, Jr., "Marxism and Environmentalism", *Annales of the American Geographers*, 57, 1, Μάρτιος 1967, σ. 203-206, L.K. Caldwell, *Environment: A challenge to Modern Society* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1971), σ. 212. : "Ο μαρξισμός, εξαιτίας της αποδοχής του ντετερμινισμού στην ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δεν βλέπει με ιδιαίτερη συμπάθεια τον οικολογικό τρόπο σκέψης σχετικά με τους φυσικούς πόρους και το ανθρώπινο περιβάλλον".
- 2 M. Bookchin, "A Discussion on Listen Marxist", στο *Post Scarcity Anarchism*, (Berkley Ramparts Press, 1971), σ. 223-246. Βλέπε επίσης του ίδιου *Toward an Ecological Society*, (Montreal: Black Rose, 1980), σ. 193-210.
- 3 G. Biolat, *Marxism and the environment* (Παρίσι: Editions Sociales, 1973), W. Mandel "The Soviet Ecology Movement", *Science and Society*, 36, 4, Χειμώνας 1972, σ. 285, 416, A. Feeney, *The Guardian*, 25 Ιανουαρίου 1984, σ. 19.
- 4 H. L. Parsons, ed., *Marx and Engels on Ecology*, (Westport, CT: Greenwood Press, 1977), C. Claude, "Marxisme / Ecologie", *Dialectiques*, 31, Χειμώνας 1981, σ. 116-122, K.D. Shifferd, "Karl Marx and the environment", *Journal of Environmental Education*, 3,4, Καλοκαίρι 1972, σ. 39-42, G. SKirberk, "Marxisme et écologie" *Esprit*, 42, 1974, σ. 643-652.
- 5 Αυτού του είδους η τυπολογία, με μικρές παραλλαγές, είναι συνηθισμένη σε εργασίες σχετικά με το οικολογικό κίνημα. Μεταξύ άλλων, βλέπε το έργο μου: *Mouvement écologiste, énergie et environnement: Essais d'écociologie* (Montréal, Editions coopératives Albert Saint-Martin, 1982), κυρίως σ. 75-96 σχετικά με το οικολογικό κίνημα στο Quebec.
- 6 G. N. Syer, "Marx and Ecology" *The Ecologist*, 1, 16, Οκτώβριος 1971, σ. 190-21, M. Clow, "Alienation from Nature, Marx and Environmental Politics" *Alternatives*, 10, 4, Καλοκαίρι 1982, σ. 36-40.
- 7 Το βιβλίο του A. Schmidt, *The concept of nature in Marx*, (Λονδίνο, New Left Books, 1972), δημοσιευμένο στα Γερμανικά το 1962, δεν αναφέρεται καθεαυτό στην οικολογία, εμπεριέχει όμως, όπως και το προαναφερόμενο βιβλίο του Parsons, αρκετές σημαντικές παραπομπές..
- 8 K. Marx, *La Différence de la Philosophie de la nature chez Démocrite et Epicure* (Bordeaux: Ducros, 1970).
- 9 B. Commoner, *The Closing Circle: Nature, Man and Technology* (Νέα Υόρκη, Alfred A. Knopf, 1971).
- 10 K. Marx, *Manuscripts de 1844* (Παρίσι, Ed. Sociales, 1972), σ. 87.
- 11 ο. π., σ. 101.
- 12 F. Engels, "Introduction to the critique of Political Economy", Παραπομπή στον Parsons, ο. π., σ. 172.
- 13 K. Marx & F. Engels, *Critique de Malthus*, (Παρίσι, Maspero, 1978), σ.58.

- 14 ο. π., σ. 16.
- 15 ο. π., σ. 16, 64.
- 16 ο. π., σ. 65.
- 17 F. Engels, *Die Lagen der Arbeitenden Klassen in England* (Βερολίνο: New Edition, 1952).
- 18 L. R. Villermé, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton de laine et de soie*, (Παρίσι, Union Générale des Editions, 1971[1840]). Βλέπε επίσης J. Y. Calves, *La Pensée de Karl Marx*, (Παρίσι, Seuil, 7η εκδ., 1966), σ. 26.
- 19 F. Engels, *La Situation de la classe laborieuse en Angleterre*, (Παρίσι, Ed. Sociales, 1961), σ. 141.
- 20 K. Marx, "On the Jewish Question", στο Karl Marx, *Early Writings* (Νέα Υόρκη, McGraw-Hill, 1964), σ. 37. Στην πραγματικότητα αυτό το έργο του Marx χρονολογείται από το 1843, και δημοσιεύτηκε στο *Annales Franco-Allemandes* το 1844.
- 21 K. Marx, *Fondments de la critique de l'économie politique*, 1857-1859 πρόχειρο σχεδιάσμα.
- 22 K. Marx, *Manuscripts de 1857-1858 (Grundrisse)* (Παρίσι, Ed. Sociales, 1980), τ. II, σ. 96-97.
- 23 K. Marx & F. Engels, *Lettres sur les sciences de la nature* (Παρίσι, Ed. Sociales, 1973), σ. .
- 24 ο. π., σ. 20.
- 25 ο. π., σ. 21.
- 26 ο. π., σ. 22.
- 27 ο. π., σ. 35.
- 28 K. Marx, *Le Capital*, τ. I, (Παρίσι, Garnier-Flammarion, 1969), σ. 47 & σ. 141-142.
- 29 ο. π., σ. 200.
- 30 ο. π., σ. 305-306.
- 31 ο. π., σ. 362-363.
- 32 ο. π., σ. 660.
- 33 *Lettres*, ο. π., σ. 62.
- 34 ο. π., σ. 70-71.
- 35 Όπως αρκετοί ερευνητές έχουν καταδείξει πρόσφατα, η επιστολή του Darwin της 13ης Νοεμβρίου 1880, στην οποία αρνείται να του αφιερωθεί κάποιο βιβλίο, απευθυνόταν όχι στον Μαρξ, αλλά στο γαμπρό του τον Aveling, που ήθελε να του αφιερώσει το βιβλίο του, *The Student's Darwin*. Βλέπε μεταξύ άλλων M. A. Fay, "Marx and Darwin, Literary Detective Story" *Monthly Review*, Μάρτιος 1980, 31, 10, σ. 40-57.
- 36 *Lettres*, ο. π., σ. 85. Αυτό το απόσπασμα εμφανίζεται σχεδόν κατά λέξη στο F. Engels, *Dialectique de la Nature* (Παρίσι, Ed. Sociales, 1968), σ. 317.
- 37 ο. π., σ. 89.
- 38 ο. π., σ. 94-95.
- 39 Στο *Lettres*, ο. π., σ. 114.

-
- 40 K. Marx, (Παρίσι, Ed. Sociales, 1976), σ. 213.
- 41 K. Marx, (Παρίσι, Ed. Sociales, 1976), σ. 111-113.
- 42 ο. π., σ. 735.
- 43 *Critique de Malthus*, ο.π., σ. 135-136, βλέπε επίσης το K. Marx, *Théories sur la plus-value* (Παρίσι, Ed. Sociales, 1976), τ. II, σ. 129. .
- 44 *Critique de Malthus*, ο.π., σ. 229. *Théories sur la plus-value*, ο.π., τ. III, σ. 66.
- 45 F. Engels, (Παρίσι, Ed. Sociales, 1973[1878]), σ. 41.
- 46 ο. π., σ. 100.
- 47 ο. π., σ. 104.
- 48 Μετά την ίδρυση μιας συντηρητικής πολιτικής κίνησης το 1904, της German Monist League, της οποίας έγινε επίτιμος πρόεδρος, ο Haeckel έγινε ακόμη πιο συντηρητικός και αντι-Μαρξιστής.
- 49 *Lettres*, ο. π., σ. 95.
- 50 *Anti-Duhring*, ο. π., σ. 335-336.
- 51 *Dialectique de la Nature*, ο.π., σ. 42.
- 52 ο. π., σ. 178-181.
- 53 ο. π., σ. 181.
- 54 ο. π., σ. 183.
- 55 ο. π., σ. 223.
- 56 ο. π., σ. 209, 228-229, 277-278.
- 57 ο. π., σ. 315-317.
- 58 K. Marx, *L'idéologie Allemande in Oeuvres choisies*, (Παρίσι, Gallimard, 1963), σ. 125.

φανταστικό τοπίο του Γκόγια 1985